

В.В. Іванюшенко
кандидат юридичних наук,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля: поняття та зміст

У статті розглядаються особливості сучасного сприйняття поняття та змісту права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

В статье рассматриваются особенности современного восприятия понятия и содержания права человека и гражданина на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду.

In the article are studied the peculiarities of modern perception and translation of constitutional law on secure environment for life and health.

Ключові слова: права людини, безпечне довкілля, екологічна безпека.

Постановка проблеми

Зміни, що відбулися з інститутом права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні, у першу чергу, були пов'язані з радіаційним забрудненням значних територій України внаслідок Чорнобильської катастрофи. Ці обставини стали підставою для визнання України зоною екологічного лиха. Прийнятою з цього питання у 1990 р. Постановою Верховної Ради Української РСР «Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи» [1] були передбачені розробка і прийняття низки важливих законів, які у своїй сукупності заклали основи *інституту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні*.

Так, на законодавчому рівні право на безпечне довкілля було закріплено Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. [2, ст. 9]. Цей закон став базовим законодавчим актом у системі екологічного законодавства. В подальшому це право було зафіксовано і в Конституції України [3, ст. 50].

Проте аналіз сучасної юридичної літератури дозволяє віднести право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля до малодослідженої групи конституційних прав. Питання щодо поняття та змісту зазначеного права не отримало однозначного вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам інституту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля присвячені науково-теоретичні розробки, авторами яких стали дослідники як в Україні (Г.В. Анісімова, В.І. Андрейцев, Н. Болотіна, С.Г. Грицкевич, С.Л. Лисенков, В.В. Кравченко, Н.В. Кобецька, В.В. Костицький, П.М. Рабінович, О. Хіміч, Ю.С. Шемшученко та ін.), так і за її межами (російські дослідники М.М. Бринчук, С.А. Боголюбов, М.І. Васильєва, Н.В. Вітрук, Л.Д. Воеводін, С.А. Дзейтов, О.С. Колбасов, А. Тарнавський та ін.).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Суть і призначення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля неможливо з'ясувати без наукового дослідження його поняття. Як на міжнародно-правовому рівні, так і в національному законодавстві поняттєво-термінологічна база досліджуваного права не опрацьована.

Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля характеризується певними показниками. Так, якісні показники розкриваються, насамперед, змістом цього права. На сьогодні в юридичній літературі висловлюються різні думки з приводу змісту права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Усе зазначене спонукає до вивчення й аналізу цього питання.

Формулювання цілей статті

Для кращого розуміння сутності права на безпечне для життя і здоров'я довкілля автор ставить за мету дослідити його конструкцію, визначити об'єкт, суб'єкт та зміст цього права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля у сучасній юридичній літературі є малодослідженою групою конституційних прав. Практично всі дослідники обмежувались констатуванням його необхідності як умови розвитку всього живого, порівнюючи з невід'ємним правом кожної людини – правом на життя. Проте спеціальних сучасних досліджень щодо функціонування права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля ще дуже мало.

Суть і призначення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля неможливо з'ясувати без наукового дослідження його поняття.

У вітчизняній і зарубіжній літературі можна зустріти терміни «навколишнє природне середовище», «навколишнє середовище», «довкілля». Великого значення набувають питання про те, який зміст вкладено в ці терміни.

Аналізуючи вітчизняну, зарубіжну юридичну літературу та законодавство, не можна не звернути увагу на те, що поняття «навколишнє середовище» охоплює досить широке коло елементів, а саме: об'єкти природного середовища та деякі елементи соціальних факторів середовища. Тобто поняття «навколишнє середовище» тлумачиться набагато ширше за інші терміни і уможливує більш широке використання [4, с. 14; 5, с. 17].

Чи можна вважати термін «довкілля» та «навколишнє середовище» синонімами? Термін «довкілля» розглядається у таких значеннях, як «довкола», «довколишній», «навкруги», «навколишній» [6, с. 571].

Таким чином, під *довкіллям* розуміють не тільки об'єкти природного середовища, а й інші соціальні фактори, такі як умови побуту, харчування, навчання, відпочинку тощо, тобто сукупність факторів, які впливають на фізичний та психічний стан людини.

Можна погодитися з думкою українського правознавця В. Непийводою, який вважає, що термін «довкілля» з точки зору адекватності вживання не поступається синоніму «навколишнє середовище». Для аргументації своєї позиції дослідник наводить такий приклад: варто порівняти, скажімо, вирази, які дають означення одному й тому ж поняттю: «Стокгольмська конференція з навколишнього середовища, що оточує людину» та «Стокгольмська конференція з питань довкілля людини» [7, с. 78].

Згідно із Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» терміни «довкілля» та «навколишнє природне середовище», як тотожні категорії, можуть розглядатися у випадках, коли навколишнє природне середовище виступає як сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів та ідентифікується з довкіллям [2, ст. 5].

Тобто довкілля є складним поняттям, що включає у свій зміст не тільки об'єкти природного середовища, а й інші соціальні фактори, які визначають умови життєдіяльності людини і впливають на її фізичний та психічний стан.

Законодавство України оперує терміном «право на безпечне для життя і

здоров'я довкілля» на відміну від законодавств інших держав, які закріпили в тій чи іншій редакції право на сприятливе навколишнє середовище. Звичайно всі ці питання потребують визначення критеріїв: яке довкілля можна вважати сприятливим чи безпечним для життя і здоров'я? Без достатньої визначеності самого поняття «безпечне довкілля» важко визначити обсяг і зміст відповідного суб'єктивного права людини і громадянина.

Так, академік Ю.С. Шемшученко вважає, що поняття «безпечне» та «сприятливе» тотожні за змістом. Він вперше запропонував теоретичну конструкцію «права на сприятливе навколишнє середовище» на підставі аналізу принципу I Стокгольмської декларації 1972 р. [8, с. 10].

З цією точкою зору погоджуються А. Тарнавський [9, с. 109], С. Боголюбов [10, с. 11].

Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» визначає наступні категорії середовища життєдіяльності людини: «безпечні умови» і «сприятливі умови».

Під безпечними умовами розуміється такий стан середовища життєдіяльності, при якому відсутня небезпека шкідливого впливу його факторів на людину. Сприятливі умови – стан життєдіяльності, при якому відсутній будь-який шкідливий вплив його факторів на здоров'я людини і є можливості для забезпечення нормальних і відновлення порушених функцій організму [11, ст. 1].

Поняття «безпечне» стосовно довкілля може означати такий його стан, в якому можна забезпечити умови для гідного життя і здоров'я людини. Основним критерієм такого стану є відсутність небезпеки для життя і здоров'я людини, відповідно, основними критеріями такого середовища є встановлені в законодавстві вимоги та нормативи екологічної безпеки.

«Сприятливе довкілля» – це категорія, в якій переважають не кількісні, а якісні ознаки. Тому вона має оціночний характер й її зміст залежить від інтерпретатора, а отже, в ній переважають суб'єктивні чинники особи. Так, певні природні умови життя, діяльності, відпочинку тощо можуть визнаватися сприятливими для однієї особи залежно від її самопочуття, активної поведінки, вікових особливостей, психічного стану, генетичних особливостей тощо, і водночас для окремих категорій людей не можуть сприйматися як сприятливі. На сьогодні відсутні чіткі нормативно-правові критерії щодо визначення поняття «сприятливе довкілля».

Ознака «безпечність» вказує на ту граничну межу, за якою настають негативні наслідки. Тобто, «безпечність» – це правова межа здійснення суб'єктивного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Тоді як «сприятливість» – це еталон нормативів екологічної стабільності. «Сприятливе довкілля» характеризується тим, що в ньому допускається негативний вплив антропогенної діяльності людини, але він є незначним, екологічна обстановка відзначається високим ступенем стабільності.

На підставі аналізу понять «безпечне» і «сприятливе» можна зробити висновок, що категорії «безпечне» і «сприятливе» навколишнє середовище для життя і здоров'я мають різні показники. Співвідношення цих понять таке ж, як співвідношення програми мінімум і програми максимум. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, як воно сформульовано в Конституції України, орієнтовано на задоволення більш обмежених потреб людини.

Звичайно, забезпечення сприятливого стану довкілля для життя і здоров'я людини – більш складне завдання, ніж «безпечного». Здається, що в умовах складної економічної ситуації в Україні законодавець обґрунтовано встановив мінімальні завдання.

Значний інтерес для з'ясування сутності права на безпечне для життя і здоров'я довкілля має і наукова теорія «права на здорове навколишнє сере-

довище». Це обумовлено значною техногенною перевантаженістю території України, негативними екологічними наслідками Чорнобильської катастрофи, неефективним використанням природних ресурсів, широкомасштабним застосуванням екологічно шкідливих технологій, неконтрольованим ввезенням в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів, негативними екологічними наслідками оборонної та військової діяльності, а також природними катаклізмами.

А. Гарнавський стверджував, що право на здорове навколишнє середовище є самостійним, невідчужуваним правом людини і громадянина, і питання щодо розгляду його в якості складової права на охорону здоров'я є спірним [9, с. 106].

М. Васильєва під правом на здорове навколишнє середовище розуміє закріплену законом і забезпечену державою можливість людини споживати і використовувати безпечні для здоров'я природні блага, обов'язок всіх інших суб'єктів здійснювати охоронні заходи під час проведення еколого значущої діяльності, захист у разі порушення права в судовому, адміністративному, іншому порядку [12, с. 8].

На наш погляд, можна ототожнити критерії «здорове» і «безпечне» для довкілля, особливо якщо мова йде через конструкцію права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, де існує зв'язок між нематеріальними благами «здоров'я», «життя», «безпечне довкілля». Причому безпека виступає обов'язковою умовою такого природного стану за логікою «безпечне довкілля – здорове довкілля».

Отже, для забезпечення життя і здоров'я людини необхідно, щоб природні умови, в яких проживає (перебуває) людина, були безпечними і здоровими та не викликали в неї різних негативних афектів тобто характеризуватися екологічними і соціально-медичними показниками.

Разом із тим, безпечне довкілля доцільно розглядати через характеристику стану довкілля, тому що стан – більш широке поняття, яке включає як якісні так і кількісні характеристики довкілля.

Що стосується поняття «безпечне для життя і здоров'я довкілля», то хоча, на жаль, в законодавстві не визначені критерії такого середовища, що є негативним фактором, але саме поняття «безпечне», згідно з етимологією цього слова, означає «відсутність небезпеки», «надійність», тобто відсутність будь-яких загроз об'єкту безпеки.

У правовій літературі право на безпечне для життя і здоров'я довкілля дістало назву «право екологічної безпеки». Вітчизняні правники В.І. Андрейцев, М.В. Краснова, Г.І. Балюк зазначають, що право на безпечне для життя і здоров'я довкілля є одним з основних конституційних екологічних прав людини, яке називають правом на екологічну безпеку [13, с. 35–39].

Щоб погодитися чи не погодитися з цією точкою зору потрібно звернутися до основного джерела – Конституції України. Саме вона встановлює демократичні та концептуально важливі принципи, відповідно до яких відбувається правове регулювання права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Так, у ст. 3 і 16 Конституції України проголошуються вихідні положення, згідно з якими держава бере на себе зобов'язання гарантування екологічної безпеки громадян і визнає життя, здоров'я і безпеку людини однією з основних соціальних цінностей, що визначають зміст і спрямованість діяльності державної влади, а ст. 50 присвячена саме праву людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Аналізуючи її положення, можна дійти висновку, що зміст ст. 50 Конституції України доцільно розглядати як у зв'язку із ст. 27 (де фіксується право на життя та право на захист власного здоров'я), так і у зв'язку зі ст. 3 і 16 [3].

А тому можна погодитися з цією точкою зору, беручи до уваги, що від-

повідна діяльність спрямована на збереження та відновлення безпечного стану довкілля.

З урахуванням положень ст. 21–24 Конституції України право на безпечне для життя і здоров'я довкілля відноситься до категорії невідчужуваних, непо рушних суб'єктивних прав людини, як такі, що складають у теорії права категорію природних прав [3].

Зазвичай наукові визначення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля зводяться до переліку можливостей людини.

Так, П. Рабінович стверджує, що конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб [14, с. 10].

На думку С. Грицкевича, зазначеним правом доцільно вважати закріплену нормами Конституції якісно нову, самостійну групу можливостей, спрямовану на задоволення екологічних потреб та інтересів [15, с. 57].

Н. Кобецька запропонувала наступне визначення: «Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – це закріплена Конституцією України і забезпечена державою можливість суб'єкта проживати в середовищі, яке не спричиняє шкоду здоров'ю, користуватися для задоволення своїх життєво необхідних потреб безпечними природними благами, вимагати від держави, а також інших фізичних і юридичних осіб виконання екологічної безпеки, а у випадках їх порушення звертатися за захистом порушеного права до компетентних органів» [16, с. 6].

Л. Красавчикова право на безпечне для життя і здоров'я довкілля визначала, як «забезпечену законом можливість користуватися здоровим та придатним для життя навколишнім середовищем (дихати чистим атмосферним повітрям, вживати чисту питну воду, ходити по незабрудненій землі, плавати у чистих водоймах), а також можливість перебувати у надійному для життя і здоров'я середовищі проживання (місця проживання, побуту, відпочинку, виховання і навчання, харчування, продукції народного господарства, що споживається або використовується» [17, с. 57].

На думку автора, *право на безпечне для життя і здоров'я довкілля* – це закріплена в Конституції України і гарантована державою сукупність історично обумовлених ступенем розвитку суспільства можливостей кожного вільно користуватися безпечним довкіллям, стан якого відповідає встановленим нормативам його якості, з метою задоволення своїх життєво важливих потреб та інтересів.

В *об'єктивному* значенні право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – це сукупність правових норм, які закріплюють, регламентують, охороняють відносини, пов'язані із використанням даного права. У *суб'єктивному* – це конкретна юридично забезпечена можливість людини користуватися безпечним довкіллям, яке відповідає вимогам екологічної безпеки, для задоволення своїх життєво важливих потреб та інтересів.

Об'єктом права на безпечне для життя і здоров'я довкілля є саме довкілля як сукупність природних, природно-антропогенних та інших факторів, які впливають на фізичний та психічний стан людини і визнають умови життєдіяльності людини.

Суб'єктом же даного права є будь-яка людина незалежно від віку, статі, громадянства, національної або іншої приналежності тощо, що підтверджується конституційною конструкцією «кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля» [3, ст. 50].

Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, як і будь-яке інше явище, характеризується певними показниками. Так, якісні показники розкриваються, насамперед, змістом цього права.

У юридичній літературі висловлюються різні думки з приводу змісту право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

На думку М. Васильєвої, внутрішньою ознакою даного права необхідно вважати спрямованість екологічного інтересу. Права і інтереси, вважає автор, можна визнавати екологічними лише тоді, коли збереження якості довкілля та його об'єктів є метою єдиною і кінцевою [18, с. 51]. О. Красов вважає, що право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля включає в себе декілька видів прав. До них він відносить: право на охорону здоров'я від небезпечного впливу навколишнього природного середовища; право на сприятливе середовище життєдіяльності; право на захист середовища помешкання, традиційного способу життя [19, с. 130].

Цивільний кодекс України визначає зміст цього права, який включає: право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення; право на безпечні продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту); право на належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо [20, ст. 293].

Конституція України закріпила три самостійні правомочності: право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; право на отримання інформації про стан довкілля; право на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне довкілля [3, ст. 50].

Отже, зміст права на безпечне для життя і здоров'я складається з конкретних юридичних можливостей, які надаються та гарантуються суб'єкту, а саме:

- 1) можливість проживати у навколишньому середовищі, яке відповідає вимогам екологічної безпеки;
- 2) можливість звернутися про сприяння в реалізації права на безпечне довкілля до органів державної влади і місцевого самоврядування, до установ, організацій незалежно від форм власності, до компетенції яких належить вирішення порушених у зверненнях питань;
- 3) можливість вимагати від інших осіб дотримання правил забезпечення безпечного довкілля;
- 4) можливість у будь-який час звернутися до суду або захистити своє право на безпечне довкілля в інший спосіб, не забороненими законом засобами.

Висновки

Підсумовуючи, можна стверджувати, що цінність права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля виявляється у тому, що воно, по-перше, належить до тих прав, сукупність яких дає можливість судити про положення особистості в суспільстві; по-друге, оскільки зараз від стану довкілля великою мірою залежить здоров'я і життя людини, успішна реалізація цього права створить необхідні умови для здійснення усіх інших прав людини; по-третє, відповідно забруднення довкілля може розглядатися як опосередковане порушення всіх інших прав людини.

Слід зазначити, що суб'єктивне право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля має складну структуру, а його зміст необхідно розглядати з урахуванням критеріїв безпечного стану довкілля. На сьогодні такими критеріями є система екологічних, санітарно-протиепідемічних та інших норм, нормативів, вимог, правил, заборон тощо. Визначаються такі критерії стандартами та іншими обов'язковими для виконання нормативними документами.

Список використаних джерел

1. Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи: Постанова Верховної Ради Української РСР від 1 серпня 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 33. – Ст. 466.
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України

- від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. *Мусієнко М.М.* Екологія. Охорона природи : словник-довідник / Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2002. – 550 с.
5. *Колбасов О.С.* Экология: политика-право. Правовая охрана природы в СРСР / Колбасов О.С. – М. : Наука, 1976. – 230 с.
6. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Д. – 669 с.
7. *Непийвода В.* Проблеми вдосконалення української термінології в галузі екологічного права / В. Непийвода // Право України. – 2003. – № 11. – С. 76–81.
8. *Шемшученко Ю.С.* Правовые проблемы экологии / Ю.С. Шемшученко. – К. : Наукова думка, 1989. – 231 с.
9. *Тарнавский А.* Право граждан на благоприятную окружающую среду А. Тарнавский // Советское государство и право. – 1990. – № 9. – С. 103–110.
10. *Боголюбов С.А.* Конституционно-правовые проблемы охраны окружающей среды в СРСР : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 “Государственное право и управление” / С.А. Боголюбов. – М., 1990. – 43 с.
11. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218.
12. *Васильева М.И.* Право граждан СССР на здоровую окружающую среду : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Сельскохозяйственное право; Земельное, водное, горное и лесное право; Экологическое право» / М.И. Васильева. – М., 1990. – 26 с.
13. *Андрейцев В.І.* Екологічне право : Курс лекцій у схемах / В.І. Андрейцев. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
14. *Рабінович П.М.* Права людини і громадянина : навч. посібник / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
15. *Грицкевич С.Г.* Конституційні екологічні права в системі конституційних прав людини і громадянина / С.Г. Грицкевич // Право України. – 2001. – № 8. – С. 54–57.
16. *Кобецька Н.Р.* Екологічні права громадян України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Н.Р. Кобецька. – К., 1998. – 16 с.
17. *Красавчикова Л.О.* Перспективы и проблемы в регулировании личных неимущественных отношений по новому ГК РФ / Л.О. Красавчикова // Цивилистические записки : межвузовский сб. науч. трудов. – М. : Стаут, 2001. – С. 50–62.
18. *Васильева М.И.* Проблемы защиты общественного интереса / М.И. Васильева // Государство и право. – 1999. – № 8. – С. 51–60.
19. *Крассов О.И.* Экологическое право / Крассов О.И. – М. : Норма, 2003. – 307 с.
20. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.